

MORFOLÓGIAI SAJÁTOSSÁGOK

A bevezető részben kifejtett módszertani elvek szerint nem elégedhetünk meg a terminológia egyirányú elemzésével, amellyel a fogalmi rendszer leírásától, körvonalazásától eljutottunk a fogalmat jelölő szavakig, hanem végig kell járnunk az ezzel ellentétes utat is: a szóból kiindulót, amely elvezet a szójelentéshez. Ennek az útnak az első lépése az alaktani elemzés, amelynek két lényeges kérdésre kell kiterjednie: a terminusok alaki értékére és alakrendszerére, azaz morfológiai felépítésére.

1. A terminusok szófajiságát tekintve köznyelvi szótárunk címszavainak szófaji arányaihoz viszonyítva legnagyobb eltérést a főnevek számában találunk: az ÉrtSz. adatainak 52,43%-a főnév, a népi hímzés szókincesében ez szinte 20 százalékkal több. Ez nyilvánvalóan a szakszók nagyobb részét kitevő mintanevek főnévi jellegével magyarázható, illetőleg azzal, hogy a hímzés szaknyelvében még az *-s*, *-i*, *-ó* képzők is elsősorban mint főnévképzők szerepelnek. Azt is jeleznünk kell, hogy főnévnek minősítettük a főnévi alaptagú jelzős szerkezeteket is. A melléknevek aránya majdnem azonos az ÉrtSz.-belivel (9,62%). A kettős, főnévi-melléknévi szófajú szavak aránya több, mint kétszerese a köznyelvi szótár hasonló jellegű szavaiénak. Ennek az az oka, hogy alkalmasszerűen a melléknevek elég nagy része tapadással főnevesülhet, de ez a jelentésváltozás, illetőleg szófajváltás nem végleges, hanem egymás mellett él a melléknévi és a főnévi használat. A tárgyias és a tárgyatlan igék együtt alkotják a terminusok valamivel több, mint 15%-át, és ez szinte tíz százalékkal alacsonyabb az igék köznyelvi szókincsbeli arányainál. Ez elsősorban a hímzésnek mint népi foglalkozásnak a jellegével függ össze: a munkafolyamat maga (a varrás) ugyanannak a sztereotip cselekvésnek, az öltésnek a végtelen ismétléséből áll. Ennek a viszonylag kevés számú igének nagy szerepe van viszont a szóalkotásban: főnévi, melléknévi származékokat, összetételeket hoz létre elég nagy számban³⁵.

2. A terminológia túlnyomó része, több mint nyolcvan százaléka alaktanilag motivált, több morfémából áll. Legtöbb a kétmorfémás terminus, 37,10% (származékok, kétagú összetételek), aztán fokozatosan csökken a három-négy szóelemből állók száma, végül akad két nyolc morfémás és egy kilenc morfémás is.

3. A szóelemek statisztikai fölmérésénél jóval pontosabb képet ad a szóelemek jellegének és kapcsolódási szabályainak föltárása, azaz a szavak alakrendszerének vizsgálata. Ebből a szempontból négy nagy kategóriát különböztethetünk meg: (1) egyszerű szakszavak, (2) képzett szakszavak, (3) összetett szakszavak, (4) szakkifejezések.³⁶

³⁵ Az ÉrtSz. szófaji arányaira nézve l. Papp 1967.

³⁶ Itt és a következőkben az egyszerűség kedvéért a szavak köznyelvi vagy köznyelviessé alakját idézzük.

AZ EGYSZERŰ SZAKSZAVAK

Egyszerű szakszónak tekintem azokat a terminusokat, amelyek (1) egy tömorfémából állnak, (2) amelyekben történetileg kimutatható ugyan valamely toldalék jelenléte, de ez az alaktani motiváció elhomályosult a mai beszélő számára, (3) két olyan származékszót, amelynek a képzése nincs összefüggésben a szaknyelvvvel, hanem belső kölcsönzéssel mint származékszó vált terminussá (*csengő, rókáné*), (4) valamint azokat az összetett szavakat, amelyeknek sem az elő-, sem az utótagja nem használatos önálló szakszóként, amelyeket tehát szintén már mint önálló lexémákat használt föl átvitt jelentésben a szaknyelv (pl. *asztalláb, bakháló, barackmag, berbécsszarva* stb.).

Általában egyszerű terminust használ a szaknyelv a legfontosabb fogalmak megnevezésére: a hímzéssel kapcsolatos cselekvések jelölésére, az alapanyagok, hímzőcérnák, színek, varrottasok, hímzett ruhadarabok nevéként. Szinte kivétel nélkül egyszerű szakszó jelöli a minta alapelemeit (motivumait) és a legegyszerűbb díszeket.

Az egyszerű szakszavakat (összesen 449 terminus, a teljes lexémaállomány 18,91 százaléka) a továbbiakban a motiváció jellege szerint csoportosítottuk. Abból a megfontolásból választottuk ezt a megoldást, hogy ezek a lexémák jól elhatárolható csoportokat alkotnak éppen a motiváció hiánya vagy megléte, illetőleg jellege szerint, a szakszavak többi kategóriái pedig alaktanilag nyilvánvalóan mind motiváltak, velük kapcsolatban a motiváció egyéb formáinak kérdése háttérbe szorul.

(1) Az egyszerű szakszavakon belül elég nagy a nem motivált lexémák csoportja. Ide tartoznak a szaknyelvben is eredeti jelentésükben használt finnugor eredetű elemek (*alj, bőr, csap, csög, fest, fog* (ige) stb.), ismeretlen eredetűek (pl. *bojt, csúp, daróc, dísz* stb.), elhomályosult származékok, összetételek (pl. *alap, anyag, bújbi, csomó, dörzsöl, elő* stb.).

(2) A mai nyelvben nem nagy szerepe van az etimológiai motivációnak, a beszélő nyelvérzéke szempontjából szinte elhanyagolható. Az elemzés következetessége azonban megkívánja, hogy erre is kitérjünk. Etimológiailag motiválnak tekintjük a szaknyelvben eredeti jelentésükben használt jövevényszavakat (pl. *abrosz, apró, aszúr, barna, bársony, bordó, bordűr, bulándré* stb.).

(3) Csak szemantikailag motiváltak azok a terminusok, amelyek az első csoport elemeihez hasonlóan finnugor vagy ismeretlen eredetűek, illetőleg elhomályosult származékok, összetételek, de megváltozott jelentésben váltak a szaknyelv elemeivé (pl. *ág, bél, bimbó, bokor, bokréta, csillag, darázs* stb.).

(4) Szemantikailag és etimológiailag is motiváltak azok a szakszók, amelyek a magyar nyelvben jövevényelemeknek minősülnek, és a hímzés szaknyelvébe megváltozott jelentéssel kerültek be (pl. *ablak, alma, bab, boglár, bolha, borsó, búza, címer, cserép, csónak* stb.).

(5) A motiváció legerőteljesebb formája azokban a terminusokban nyilvánul meg, amelyekben a morfológiai szerkesztettség jelentésváltozással párosul. Említettük, hogy az egyszerű szakszók kategóriájában az alaktani szerkesztettség nem a szaknyelvben alakult ki, ezért tekinthető az ilyen egyébként összetett szó, egyszerű szakszónak. A jelentésválto-

zás azonban a lexéma szakszóvá válásával függ össze. Két származékszó és 61 összetétel mutat ilyen kettős motivációt (pl. *asztalláb, bakháló, barackmag, békaláb, berbécsszarva, búzafej, búzavirág* stb.).

A KÉPZETT SZAKSZAVAK

A népi hímzés terminológiájának szerkezetileg jól elkülönülő csoportját alkotják azok a lexémák, amelyeknek a felépítésében elhatárolható egymástól az alapszó és egy vagy több képző. Ezeknek a szerkezeti leírásában, az egyszerű szakszavakéhoz hasonlóan, a szaknyelvi szempontból releváns elemek leírására szorítkozunk. Nem térünk ki az elhomályosult származékokra és azokra sem, amelyek más nyelvi rétegben jöttek létre, és a szaknyelv csak átvette őket.

Közismert a műszaki és tudományos terminológiának az a jellegzetessége, hogy a származékok nagy része pontosan meghatározott rendszert alkot. A népi terminológiát ebből a szempontból még nem vizsgálták meg, ezért szükségesnek láttuk a szerkezeti típusok és az ebből kiutatható rendszerszerűség leírására helyezni a súlypontot. A következőkben előbb a származékok leggyakoribb típusait írjuk le, ezt követően pedig a szakszavak felépítésében részt vevő legjellemzőbb képzőket mutatjuk be a leíró jellegű képzőmonográfiák módszerét követve.³⁷

1. A származéktípusok egységes leírása és áttekinthetősége céljából szimbólumokat használunk a fő- és a mellékszóelemek jelölésére: F: főnév, F': főnévképző, I: ige, I': igeképző, M: melléknév, M': melléknévképző. A következő gyakori típusok mutathatók ki:

Típusok	Példák	Lexémák száma
I. I → IF' _{-ás} → IF' _{-ás} M' _{-s} I → IF' _{-ó}	ír → írás → írásos csüngő, futó	29 18
II. F → FI' _{-z} → FI' _{-z} F' _{-ás} F → FI' _{-z} F' _{-ó} F → FI' ₋₁ → FI' ₋₁ F' _{-ás} F → FI' ₋₁ M' _{-ó}	borsó → borsóz → borsózás csipke → csipkéz → csipkéző darázs → darázsol → darázsolás ünneplő	71 20
III. F → FF' _{-s}	ág → ágas, gomba → gombás	141
IV. F → FM' _{-s} → FM' _{-s} M' _{-s} F → FM' _{-s} → FM' _{-s} F' _{-s} _{-ság} F → FM' _{-s} I' ₋₁ F' _{-ó} F → FM' _{-s} I' ₋₁ F' _{-ás} F → FI' ₋₁ → FM' ₋₁ M' _{-s}	horgasos szélesség almásoló almásolás körösfőies	80 13

³⁷ A képzők és szerkezeti típusok leírásában lemondunk a teljességről, hogy ne terheljük túl szárazabb grammatikai fogalmakkal és szimbólumokkal a könyv szövegét. A szerkezeti típusok közül azokat mutatjuk be, amelyek tíznél több terminusra jellemzőek. Ugyanígy az egyes képzők közül azokra térünk ki, amelyek produktivitásukkal, jelentésükkel jellemzőek a népi hímzés szaknyelvére és a kalotaszegi nyelvjárásra is.

Ezek a szerkezeti típusok a hímzés terminológiájában produktív szóalkotási modellt alkotnak, analógiát újabb, azonos szerkezetű és jelentés-típusú szavak létrehozásához. Egy-egy ilyen sor erősíti egyes tagjainak megértését, megkönnyíti az új szavak alkotását és adaptálását a valósághoz (vö. Károly 1970. 347). Ezek a sorok jellemzők tehát a népi hímzés terminológiájára, mint ahogy bizonyára minden szaknyelvnek megvannak a maga, többé-kevésbé jellemző szóképzési modelljei.

2. A képzők alábbi bemutatásában a leíró jellegű képzőmonográfiaiban szokásos rendszerezést követjük. A kalotaszegi nyelvjárás ige-képzőit Szabó Zoltán dolgozta föl monografikusan (Szabó 1965), és már ez is felment bennünket a teljességre való törekvés igénye alól. Csupán azoknak a képzőknek a leírására szorítkozunk, amelyeknek valamilyen sajátos szerepük van a vizsgált terminológiában. Így teljesen eltekin-tünk azoknak a képzőknek a jellemzésétől, amelyeknek nincs szakszó-alkotó szerepük, és a képzők megterheltségére és produktivitására tett megállapítások is a hímzés szaknyelvére vonatkoznak, nem általánosít-hatók a nyelvjárás szintjén, bár kétségtelen, hogy ez a képzőállomány része a nyelvjárás képzőrendszerének.

Az egyes képzők leírásában figyelembe vettük az összetételeket és szószerkezeteket is, amennyiben elő- vagy utótagjuk, illetőleg alaptag-juk vagy determinánsuk származékszó. A példák felsorolásában nem tö-rekszünk teljességre, de esetenként zárójelben utalunk a képzővel al-kotott lexémák számára.

Igeképzők

A. Deverbális igeképzők

-dal: A cselekvés elaprózottságát jelöli: *vagdál* (igekötős összetéte-lekben és továbbképzett származékokban is). A Felszegen és az Alszegen nagyobb a megterheltsége, mint a többi alegységben.

-ód, -őd: 1. A cselekvésnek a cselekvő alanyra való visszahatása: *gircsálódik*; (össze)*húzódik*, (össze)*ráncolódik* stb. 2. Mástól eredő cselek-vésnek az alanyra való hatása, szenvedő értelmű használat: *fonódik*, *má-solódik*, *töltődik*, *varródik*, *verődik*; *kirajzolódik*, *belerakódik* stb. Külö-nösen a 2. jelentésben termékeny.

-góz: Visszaható, egyetlen szóhoz kötött: *ficsirgózik* (vö. Szabó 1965. 67—8).

B. Denominális igeképzők

-z: 1. Valamilyen mintaelemet, dísz varr (a képző jelentése sűríti a minta, dísz létrehozását és a vele való díszítést): *almáz*, *baboz*, *ágaz*, *csipkéz*, *parámáz* stb. (57 lexéma). Az alapszó rendszerint a mintaelem, dísz neve. 2. Valamilyen rátéttel, dísszel lát el (ruhadarabot): *gyöngyöz*, *flitterez*; *megplüssöz* stb. (13 lexéma). Ebben az esetben a képző jelen-tése nem tartalmazza a dísz létrehozására való utalást. 3. Valamivel min-tát, dísz hoz létre: *cérnáz*, *fejtőz*; *leírház* stb. 4. Valamilyenné tesz: *fe-hérez*, *dupláz*. 5. Valamit tesz, csinál: *hímez*, *kidolgoz*, *kirostoz* stb. 6. Va-lamilyenné válik: *kiágazik*, *megfodrozik* stb. Speciális szaknyelvi jelen-tései miatt a képző az átlagosnál nagyobb megterheltségű, termékeny.

-l: **1.** Valamilyen hímzett díszet készít: *darázsol, fogal; láncolás, almásolás* stb. (30 lexéma). Ebben a jelentésben részben szinonima a *-z* képzővel, az eltérés az, hogy a *-z*-vel alkotott származékok többsége mintaelemek varrására vonatkozik, az *-l* képzősök pedig nagyobb díszek hímzésére. **2.** Valamivel dolgozik: *gépel, horgol, vasal* stb. **3.** Valamit tesz, cselekszik: *behurkol, rendel, kézimunkál* stb. **4.** Valamit létrehoz: *formál*. **5.** Valamivel mintát varr: *szirnyol*. **6.** Valamilyennek látszik: *fémlik*. Sajátos jelentései miatt nagy megterheltségű, produktív képző.

Névszóképzők

A. Deverbális névszóképzők

Főnévképzők

-ás, -és: **1.** A hímzéssel kapcsolatos valamely általános művelet: *megrendelés, összeállítás, összehúzás, újítás* stb. **2.** Valamely (hímzés)-technikával való díszítés, varrás művelete: *juhászolás, keresztszemezés, táncolás* stb. (19 lexéma). **3.** Valamely mintaelem hímzése: *ágazás, fogalás, pókozás, vesszőzés* stb. (13 lexéma). A képző általában *-z*, ritkábban *-l* képzős származékokhoz járul. **4.** Valamely hímzéstechika (mint a művelet eredménye): *fűzés, vagdalás, szálvonás, töltés* stb. (81 lexéma). **5.** Valamely dísz, mintaelem mint a művelet eredménye: *darázsolás, kötés, hányás, szedés, tűzőlés, almásolás, zöldelés* stb. (99 lexéma). **6.** A hímzéssel kapcsolatos játék: *tűretés, váltás*. **7.** Mérték: *csavarás*. Nagy megterheltségű, a hímzés szaknyelvében — különösen a hímzéstechika és a hímzett díszek jelölésében — termékeny képző.

-at, -et: **1.** A cselekvés eredménye: *varratos*. **2.** A cselekvés eszköze: *öltözet, készület*. **3.** Mértékegység: *akasztalat, tűret(vászon)*. **4.** A cselekvés helye: *ület*. A származékok nagy része elavult.

-ó, -ő: **1.** Eszköznév: *almásoló, ráncoló, terítő, lyukasztó, kékítő* stb. (23 lexéma). **2.** A cselekvés tárgya: *hurboló, verő, kötő, varró* stb. (10 lexéma). **3.** Mintaelem és díszként használt tárgy neve: *foglaló, futó, csüngő* stb. **4.** Foglalkozásnév: *kötőcsináló*. Közepes megterheltségű, produktív az 1. és 2. jelentésben.

Melléknévi igenevek képzői

-ó, -ő: **1.** A cselekvés végzése jellemző rá: *forgó(csillag), forgó(rózsa)* stb. **2.** A cselekvést hivatásszerűen végző, azzal foglalkozó: *író(asszony), varró(asszony)*. **3.** A cselekvés végzésére használatos: *ünneplő, varró(tű), stoppoló(cérna)* stb. **4.** A cselekvés szokásos helyét jelöli: *fonó(ház), szóló(abrosz)* stb. **5.** Szenvedő értelmű származék: *leeresztő (pántlika), szedő(fejtő), viselő* stb.

-t, -tt: **1.** Szenvedő értelmű származékok: *borított (csipke), szaggatott (bokor), töltött (férc)* stb. (20 lexéma). **2.** Valamely cselekvés eredményeként állandósuló tulajdonság: *hímzett, sodrott, varrott* stb. **3.** A jellemzővé vált tulajdonság állandó jellegét az igenévi származékokhoz járuló *-s* melléknévképző erősíti (ezek a továbbképzett származékok tapadással főnevesülhetnek): *fonottas, szőttés, varottas; szedetttes* (kötő), *vasaltas* (ing) stb. (27. lexéma).

B. Denominális névszóképzők

Főnevek képzői

-s: **1.** Mintanévképző, jelentése: az alapszó jelölte motívumot tartalmazó minta: *ágas, fuksziás, galambos, gombás, majoránnás, pukétos* stb. (168 lexéma). **2.** Olyan hímzéstechnika, amelyre az alapszó jelölte művelet jellemző: *keresztzemes, szálánvarrásos, töltéses* stb. (14 lexéma). **3.** Az alapszó jelölte módon szerkesztett minta: *félenoldalas, kicsi horgas, koszorús* stb. **4.** Az alapszó jelölte méretű minta: *bakaraszos*. **5.** Az alapszó jelölte tárgyról másolt minta: *bécsikendős*. — Az *-s* főnévképző funkcióját a leíró nyelvtan is számon tartja néhány speciális jelentésben (vö. MMNyR. I, 393—4; Károly 1970. 302—3). Ehhez hasonlóan a hímzés szaknyelvéből kimutatható speciális jelentésekben is főnévképzőnek tekinthető. Olyan esetekben ugyanis, amikor egy-egy ritka, feltűnő motívum jellemzője lehet egy mintának, az *-s* képzős származék mintanévként jön létre, nem szükséges tapadással számolnunk. A mintanevek egy másik csoportjában állandó az ingadozás a melléknévi és a főnévi használat között, még a tapadás is csak alkalmasszerűen megy végbe: ezekben az *-s* vitathatatlanul melléknévképző funkciót tölt be. — Nagy megterheltségű, produktív képző.

Melléknévek képzői

-s: **1.** Az alapszó jelölte motívumot tartalmazó, abból alakított, azzal díszített: *bimbós, bokrétás, bokros, búbos, fogas, pókos* stb. (187 lexéma). Ezekben a származékokban a képzőnek a köznyelvben is megfigyelhető két fő funkciója egyesül: a valamivel bíró (valamivel díszített, bevont) és a valamihez hasonló. Pl. *bokrétás* 'bokrétához hasonló motívummal díszített', *bimbós* 'bimbóhoz hasonló motívummal díszített' stb. **2.** Az alapszó jelölte rátéttel, dísszel ellátott: *gyöngyös, ingvállas, kreppes, posztós, szarufás, kabolás, vállfős(ing)* stb. (80 lexéma). **3.** Az alapszó jelölte technikával készített: *akasztalatos, írásos, vagdalásos, varrásos* stb. (33 lexéma). **4.** Az alapszó jelölte ruhadarabot viselő: *condrás, pártás, muszujos* stb. **5.** Valamit tartalmazó: *fejtős, gyapotas, hárászos, selymes* stb. (25 lexéma). **6.** Az alapszó jelölte személyre jellemző: *asszonyos(ing), menyecskés(ing), halottas(lepedő)* stb. **7.** Az alapszó jelölte népre jellemző: *tótos*. **8.** Az alapszó jelölte tárgyról másolt: *szűrös*. **9.** Az alapszó jelölte falu lakóira jellemző: *hunyadias, körösfőies*. **10.** Valamely általános jellemző tulajdonság: *bodros, díszes, ráncos, színes* stb. (62 lexéma). Nagy megterheltségű, produktív képző.

-i: **1.** Helyet jelentő alapszón jelölheti: a) a helységet, ahonnan a minta ered: *abruđi, hunyadi, körösfői* stb. (36 lexéma), b) a helyet, ahol a díszet előállították, illetőleg ahonnan vásárolták: *bolti, gyári(csipke)* stb. **2.** Az alapszó jelölte személy használatára való: *menyasszonyi* (csipke), *női* (mellény) stb.

AZ ÖSSZETETT SZAKSZAVAK

Igekötős összetételek. Az összetételeknek ez az alcsoportja voltaképpen átmenetet képez a származékok és a tulajdonképpeni összetételek között. Az átmeneti jelleg az igekötő kettős arculatából ered: megőriz-

heti határozószói jellegét, de viselkedhet képzőként is, sőt használata — a vizsgált terminológiában is — társulhat valamely képző jelenlétéhez.

A népi hímzés terminológiájában a következő igekötőknek van morfológiai szerepük (a csökkenő gyakoriság sorrendjében): *ki* (52), *meg* (51), *be* (38), *le* (36), *össze* (32), *fel* (21), *el* (14), *bele* (9), *át* (5), *rá* (5), *vissza* (2), *által*, *körbe*, *szét*, *végig*, *vég*.

Az egyes igekötők funkciójával kapcsolatban szembetűnő, hogy a terminusokban gyakran — jóval gyakrabban, mint a köznyelvben — az igekötő egy-egy szó jelentésének alaki megkülönböztetője. Pl. *elfejtőz* 'széles öltésekkel alapot varr fejtővel a daráznak', *elnyújt* 'szövőszékre felteker nyújtószálat', *megeősít* 'sötétebb színűvé tesz (festéket)', *meghúz* 'átcsavarással ölt' stb.

Az igekötőkben általában megőrződő határozószói értelmi összetevő a terminusokban háttérbe szorul. Valóságos helyi jelentésárnyalat például nem fejeződik ki. Előfordul azonban, hogy valaminek (pl. motívumnak, öltésnek) valamilyen irányba, felületre való juttatását fejezi ki az igekötős ige: *bebaboz* 'kicsi kerek mintaelemet varr darázsolásra', *átfércel* 'az inggallér alatti rész díszítéskor összevarr (rácokat)' stb.; vagy valamely cselekvésnek, folyamatnak az irányulását: *átölt*, *behajt*, *beköt*, *felakaszt* stb.; valaminek valamihez való rögzítését: *lekötés*, *összeköt*, *összevarr*, *rávarr*, *visszavarr* stb. Gyakori, hogy az igekötő a cselekvésnek csak képletes irányulását jelzi: *bever*, *felplüssöz*, *kiágazik*, *lerak*, *lever* stb.

Az előző jelentésárnyalatoktól nem különíthető el megnyugtatóan az igekötőknek a cselekvés *befejezettségét* jelölő funkciója. Vannak azonban olyan terminusok, amelyekben ez a jelentés érvényesül elsődlegesen. Különösen a *meg* igekötőre jellemző ez: *megfon*, *megfő*, *megír*, *megráncol*, *megvarr* stb. Olykor a befejezettség egyben a cselekvés sikerességét, eredményességét is magába foglalja: *kibont*, *megfodrosít*, *megölt*, *megett*, *megkockáz*, *kirostolódik* stb. A hímzés szókincsében speciálisnak tekinthető a befejezettségnek az az árnyalata, amely azt jelzi, hogy egy bizonyos művelet, munkafolyamat a hímzett darab egész felületére kiterjed. Ez elsősorban a *ki* igekötő jelentésárnyalata, amely gyakran összekapcsolódik a *-z*, ritkábban az *-l* igeképző funkciójával: *befogaz*, *kialmáz*, *kicsilagol*, *kivarr*, *kitölt* stb.

A cselekvés beállítását, kezdetét is jelölheti az igekötő: *beáztat*, *felkezd* stb.; a cselekvés gyors eredményességét: *felold*, *leforráz*, stb. Egyes képzőkéhez hasonló sűrítő, tömörítő szerepe is lehet: *kicsavar* 'csavarással kiszorít', *kivág* 'elvágya és kihúzza az alapanyag bizonyos szálait', *lefércel* 'nagy öltésekkel levarr' stb.

Az *el* igekötőre általában a cselekvés tartós jellegének kifejezése jellemző: *elhurbol*, *elnagyol* stb.; de a *le*-nek is lehet hasonló szerepe: *leírház*, *lenagyol* stb. Az *el* azt is jelölheti, hogy 'valamiben hibát ejt': *elszálal* 'szálszámolást elvét'.

Főnévi összetételek. A vizsgált terminológiában is a legproduktívabb összetéletípust, akárcsak a köznyelvben, a főnévi összetételek alkotják azaz azok, „amelyek utótagja vagy főnév, vagy főnévként használt igenév (melléknév), tehát az összetétel egészének az értéke mindig főnév“ (Károly 1968. 285).

Némileg problematikus az összetételek és a frazémák elhatárolása. Ebben lényegében azt a gyakorlatot követtük, amelyet a szaknyelvi terminológiát tárgyaló szakmunkák és szótárak eddig kialakítottak: nem lehet a köznyelvi helyesírást megtartani azokban a lexikológiai egységekben, amelyekben az előtag képzett szó. A helyesírás merevsége, mint arra többen rámutattak (vö. Károly i. m.), még a köznyelvi és a szépírói kommunikáció igényeit sem elégíti ki, annál kevésbé a szaknyelvét, ahol az ezeknek az összetételeknek a sűrítő fajtajelölő szerepe egyértelmű. Márpedig a sűrítő fajtajelölés az érvényben lévő helyesírási elvek szerint is megköveteli az egybeírását.

A főnévi összetételek osztályozásában Károly Sándor rendszerezését követem (Károly 1968). A hagyományos rendszerezés hiányait és következetlenségeit nem részletezem, Károly behatóan elemzi őket. Az új szemlélet transzformációk segítségével állapítja meg a viszonyt az összetétel mint produktum és a mondat mint kiindulópont között. Eszerint „az összetétel tagjai között nem kell eleven szintaktikai viszonyt megállapítani, mert ilyen viszony azok között már nincs. Ugyanakkor az összetételi tagok a maguk transzformációs múltjukban igenis kifejeznek szintaktikai viszonyt: azaz szintaktikai kapcsolatba állíthatók jelentésük értelmezésének megfelelően. Ez a szintaktikai reláció alkotja azt a logikai-szemantikai értelemben vett »mélystruktúrát«, amelynek megfelelő összetétel struktúrája a »felszíni struktúra« (Károly i.m. 273). A szakszavak rendszerezésében különösen nyilvánvaló ennek a szemléletnek az előnye: úgy-szólván rekonstruálni lehet ily módon azt a kommunikációs helyzetet, amelyben egy-egy összetétel létrejön, ugyanakkor a fogalmi mező is pontosabban körvonalazható és tagolható ennek alapján.

A főnévi összetételek típusai³⁸:

A. (1) Állítmány (főnévi) — Alany (főnévi): 18 lexéma.

Az összetétel első tagja fajt, a második nemet jelölő főnév: *anilinfesték, panamagyolcs, perlaselyem* stb.

(2) Állítmány (melléknévi) — Alany (főnévi): 253 lexéma.

Az összetétel fajtát jelöl, ebben különbözik a nem összetételben használt főtagtól mint főlérendelt osztálytól. A terminológiában ez a legproduktívabb típus: *fodorvászón* (nemcsak hullámos felületében különbözik más vásznaktól), *sárgavászón, nagykendő, kismányásai, kisszarufa* stb.

B. (1) Tárgy (főnévi) — Állítmány (igei): 17 lexéma.

Pl. *szálvonás, falvédő, legényfogó* stb.

(2) Állítmány (igei) — Tárgy (főnévi): 17 lexéma.

a) cél vagy rendeltetésviszony is van: *szedőfejtő, szedőpamut*.

b) csak tárgyas viszony van: *töltöttbokor, vasalting* stb.

(3) Állítmány (igei) — Határozó (főnévi): 16 lexéma.

a) az utótag helyhatározó: *mosódeszka, szőlőabrosz, varróház* stb.

b) az utótag eszközhatározó: *kontyolócsipke, takaróruha, varrótü.*

C. (1) Alany (főnévi) — Tárgy (főnévi): 31 lexéma.

a) *szalainé-forma, töröktulipános, magyarbolha* stb.

b) a tárgyként szereplő utótag fő szemantikai jegye: 'ruha', az előtag pedig a személyt jelöli, aki a ruhát hordja. Ezek a szemantikai jegyek

³⁸ Ezekből a típusokból is csak a nagyobb megterheltségűeket mutatjuk be.

magyarázzák, hogy viszonylag produktív kategória: *menyecskésing*, *asz-szonyosing*, *gazdakendő* stb.

c) az utótag fontos szemantikai jegye: 'felület', amelyet valami (dész, rátét stb.) beborít, ellep, díszít: *tábláslepedő*, *virágkötés* stb. Ez is viszonylag produktív a vizsgált szókincsben.

(2) Határozó (főnévi) — Alany (főnévi): 64 lexéma.

a) *almafagomba*, *üvegkékítő* stb.; *bécsirózsa*, *bécsihorgas*.

b) az utótag az előtag kifejezte fogalom része, ahhoz hozzátartozik, azt díszíti. Ez az utóbbi a hímzés szókincsében jellegzetes szemantikai jegy, emiatt ez a típus az átlagosnál produktívabb: *muszujdarázs*, *párnacsúp*, *ruhakötés*, *vállfő* stb.

c) az előbbinek a fordítottja: az előtag fejezi ki a részt, amelynek megkülönböztető szerepe van, illetőleg a hímzés terminológiájában dísz az utótag jelölte fogalomnak. Produktív összetételi forma: *csipkémellrevaló*, *foglalósdarázs*, *pántlikáskötő*, *vállfősing* stb.

d) az utótag halmazt jelöl, amely az előtag jelölte egyedekből áll: *szálfajtó*, *tincsesrózsa*, *inasfog*.

e) az utótag jelölte fogalmat hasonlítjuk valamihez, amit az előtag fejez ki. Ez a legtöbbször metaforikus összetétel produktív típus a hímzés szókincsében: *bokorkötés*, *borsóhím*, *bimbóöltés*, *kalapácsfog*, *körteforma* stb.

(3) Határozó (főnévi) — Tárgy (főnévi): 112 lexéma.

a) az előtag azt a helyet, felületet jelöli, amelyet az utótag jelölte tárggyal, dísszel ellátnak, bevonnak. A hímzés szókincsében viszonylag produktív típus. Pl. *abroszforma*, *darázminta*, *főkötő*, *kosárruha* stb.

b) az előtag az utótag jelölte tárgy készítési helyét jelzi: *házicérna*, *hunyadi-kötés* stb.

c) az előtag az anyagot jelöli, amelyből az utótag jelölte tárgyat készítik: *acéltű*, *báránybőr*, *bársonyváll*, *hárász-kötés*, *szőrruha* stb. Produktív összetételi forma.

Az összetett szakszavak abból a szempontból is osztályozhatók, hogy az összetétel elő- vagy utótagja előfordul-e önálló terminusként vagy sem. Ennek alapján a következő megállapításra jutottunk:

(1) Vannak olyan összetételek, amelyeknek mind az elő-, mind az utótagja önálló szakszóként is használatos. Pl. *horgastöltés*, *írásosdarázs*, *pártakötő*, *rózsásbokor* stb.

(2) Kevesebb az olyan terminus, amelynek az előtagja szakszó, az utótagja viszont önálló lexémaként nem fordul elő a szakszókincsben. Pl. *bécsikeresztes*, *csipkevágó*, *párnahéj*, *pártabélés* stb.

(3) Legnagyobb, elsősorban a sok jelzős és igekötős összetétel miatt azoknak a lexémáknak a száma, amelyeknek csak az utótagja szerepel önálló szakszóként is. Pl. *zabgyöngy*, *apróhányás*, *félszél*, *forgócsillag*, *négymákú*, *szimplagörgina* stb.

(4) Vannak olyan összetett szakszók is, amelyeknek sem az elő-, sem az utótagja nem szakszó, de maga az összetétel nem köznyelvi, hanem a szaknyelvben jött létre. Pl. *keresztszem*, *mosódeszka*, *surgyécsúp* stb.

A SZAKKIFEJEZÉSEK

A szakkifejezés vagy terminológiai körülírás csupán abban különbözik az összetételtől, hogy lazább a viszony az alaptag és a determináns között. Egyébként ugyanazokból a mondatformákból vezethetők le, sőt a szerkezet analitikusabb jellege miatt közelebb állnak a kiinduló mondatstruktúrához. Ezért osztályozásunkban, amely csak a főnévi alaptagúak fő típusaira terjed ki, ajánlatos az előbbi eljárást követni.

A. Állítmány (melléknévi) — Alany (főnévi): 38 kifejezés.

A kifejezések körében is ez az egyik legproduktívabb kategória. Pl. *paraszt borsóhím, sima bokorkötés, zöld szőrszoknya* stb.

B. Állítmány (igei) — Tárgy (főnévi): 43 kifejezés.

a) az előtag célviszonyt is kifejez. Pl. *viselő lepedő, asztalravaló abrosz, kézbevaló kendő* stb. (Ebből a szerkezeti típusból válnak ki jelentéstopadással a *mellrevaló* típusú összetételek.)

b) célviszony nem fejeződik ki, csak tárgyias kapcsolat. Az előzőnél lényegesen produktívabb kategória. Pl. *fehérített vászon, rázott gyapotvászon, serített vászon, szaggatott kötés* stb.

C. (1) Határozó (főnévi) — Alany (főnévi): 124 kifejezés.

a) *ágyterítő alj, selyemkendő rózsá; mák lába* stb.

b) *egyrend csillagos, kéttrend tűzőlés* stb.

c) a determináns része, tartozéka, díszé az alaptag jelölte tárgynak. A legproduktívabb szó szerkezet-típus. Pl. *asztallábas darázs, ablakos töltés, madaras kötés* stb.

d) *gyöngyvirág koszorú, többszálú fejtő, négyszél lepedő* stb.

(2) Határozó (főnévi) — Tárgy (főnévi): 31 kifejezés.

a) *ingelő pántlika, mellrevaló rózsá* stb.

b) *bogártelki fog, kalotaszegi varrás, türei varrás* stb.

c) a determináns azt jelöli, hogy miből készült az alaptag jelölte tárgy. Pl. *hárászos bojt, gyapotgyolcs pendely, fejtős abrosz* stb.